

אופטימיות אמריקנית ופסימיות מזרח תיכונית

מאז הסתיימה המערכה בעיראק, והחל הניסיון לחולל בה "סדר חדש", מתנהל במערב ובמזרח התיכון דיון נוקב, שבמוקדו השאלה: האם תצליח ארצות-הברית לקדם את חזונה הנחוש לשינוי פני האיזור, או שמא יתנפץ ניסיון זה נוכח התפיסות הבסיסיות המושרשות במזרח התיכון, ובראשן האיבה לאמריקנים והאדהה לרעיונות האיסלאמיים הפונדמנטליסטיים. המציאות המתהווה - בעיראק בפרט ובמזרח התיכון בכלל - מחייבת להתחיל לעסוק כבר עתה בתרחישים של יציאה אמריקנית עתידית מעיראק, כלי שווינגטון מימשה את יעדיה ארוכי הטווח

רס"ן מיכאל ורס"ן אלון¹

התיכון והרעיונות הבסיסיים הטבועים בתודעתם שורשיים מדי, ולפיכך ייכשל בסופו של דבר המהלך האמריקני באיזור. דיון זה מגלם ביסודו מאבק רב שנים - ולא מוכרע - בין שתי אסכולות אקדמיות: ההיסטורית וזו של מדעי החברה. הראשונה מנסה להבין תהליכי שינוי במספר רב של רבדים

(תרבותיים, היסטוריים, תודעתיים, חברתיים וכלכליים) וגורסת כי שינוי, אם בכלל יצליח, יארך דורות רבים. לאור זאת מביעים נציגי האסכולה הזאת פסימיות רבה לגבי עתידו של המהלך האמריקני באיזור, תוך שהם נתלים בפגיעות שסופגת ארה"ב בעיראק כעדות לצדקת טיעוניהם. האסכולה השנייה נסמכת על מודלים הלקוחים משדה מדע המדינה והיחסים

הבינלאומיים, המלמדים, לשיטתה, על האפשרות שהמהלך האמריקני יצליח, אם יינקטו לאורך זמן "האמצעים הנכונים". אבחנה זו חוצה במידה רבה גם תרבויות ומדינות. כך, בעוד קולות "האופטימיות והנחישות" בוקעים בעיקר מהזירה האמריקנית, הרי שרוב המצביעים על "הכישלון הידוע מראש" ועל טבעו הדטרמיניסטי והבלתי משתנה של המרחב הערבי מגיעים מהמזרח התיכון (וחלק מאירופה - יריבתה של וושינגטון במאבק הטורנס-אטלנטי). לדעתנו, ניתן כבר עתה - אף שחלף זמן קצר בלבד מאז הופל פסלו של סדאם חוסיין בכיכר "פירדוס" והחל הניסיון האמריקני לכונן "סדר חדש" בבגדאד - להצביע על כמה תובנות הקשורות לדיון לגבי עתיד האיזור.

האם נכון להתלות בתקדימי העבר?

ערב המערכה, במהלכה ובפרט אחריה השתמשו בכירים אמריקנים או נציגיהם מתחומי התקשורת והאקדמיה בתקדימי העבר (רובם המוחלט לא מאזורנו) כעדות ליכולתם

מעט לאחר שהתפוגג עשן המערכה הצבאית בעיראק, וכמה רגעים לאחר שהחל להיתמר עשן המאבק נגד נוכחותה של ארה"ב במדינה זו, הפך הניסיון האמריקני בעיראק ובמזרח התיכון כולו למוקד של דיונים נוקבים במערב ובאזורנו. שיח זה חוצה מישורים רבים - פוליטי, אינטלקטואלי-תרבותי,

תקשורתי, צבאי, דתי ואקדמי. במוקדו ניצבת שאלה מרכזית: האם תצליח ארה"ב להגשים את חזונה מרחיק הלכת לשינוי פני המזרח התיכון, ובליבו הרצון לכונן מדינות לאום, אותנטיות, חברות אזרחיות פעילות ודמוקרטיית תוססות, או שמא יתנפץ ניסיון זה נוכח התפיסות הבסיסיות המושרשות במרחב, ובהן האיבה העמוקה לארה"ב, האדהה לרעיונות

האיסלאמיים (ובפרט הקיצוניים שבהם), העדר הנכונות של המשטרים לשתף את החברה בניהול השלטון, ומנגד - אדישות הפרט כלפי המרחב הציבורי והפוליטי.

במילים אחרות, מועלית יותר ויותר השאלה, האם יש אכן משמעות מיוחדת לעובדה שארה"ב נחושה לשנות את

דפוסי התרבות והפוליטיקה הבסיסיים באיזור ומוכנה להשקיע למען חזון היסטורי זה, המוגדר כמרכיב מרכזי באסטרטגיית הביטחון הלאומי שלה, משאבים רבים לאורך זמן ("מחויבות לדורות", כלשון היועצת האמריקנית לביטחון לאומי), או שמא "עקשנותם" של בני המזרח

"אראמי" (ירדן) - 11 ביולי 2003

ההתפתחויות הדרמטיות בעיראק אינן רק עימות בין כוחות פוליטיים, אלא גם – ולמעשה בעיקר – בין יישויות בעלות תפיסות תרבותיות שונות ונקודות התבוננות שונות על מהות החיים, על הבנת הזמן וההיסטוריה, על תפיסת העצמי ועל קבלת האחר. מדובר, קודם כול, בהתנגשות בין שתי תרבויות בעלות תפיסת מציאות קוטבית: האחת מאמינה ביכולת האדם לשנות את המציאות (כפי שכבר הוכיחה ההיסטוריה האמריקנית), רוויה באופטימיות כלפי העתיד, דבקה בחזונות אסטרטגיים בעלי רוח משיחית. זוהי חברה החיה על-פי קצב החיים המודרני, התזזיתי, חותרת להישגים מידיים ונוטה לפירוש דרמטי של התפתחויות שוטפות ("תפניות היסטוריות").

החברה השנייה, לעומתה, מתנהלת לאורן של תפיסות זמן ומרחב שונות למדי. היא ספוגה אמונה לגבי תפקידו הדומיננטי של הגורל, המוכתב מראש בחיי הפרט והקולקטיב, ובשל כך היא גם דבקה בהנחה שלפיה קיים הכרח היסטורי דטרמיניסטי (דבר המוליד לא פעם נטייה לפסיביות ולדחיית חתירה לשינוי המציאות בדמות ההישענות על ה"צב" הסבלנות המזרח תיכונית הידועה). מעבר לכך מעניקות החברות בעולם האיסלאם עדיפות ברורה לחשיבות הקולקטיב על פני רעיון האינדיווידואליזם הרווח במערב. תפיסתו של עולם האיסלאם את רעיון החירות והדמוקרטיה שונה איפוא בתכלית מזה שמנסה ארה"ב לייצא לאיזור: החופש בעולם האיסלאם הוא בראש ובראשונה של הקולקטיב ולא של הפרט. יתרה מזאת, חירות הפרט המלאה נתפסת לא פעם כמקור לערעור הסדר הפוליטי וכפתח להשחתתן של אמות המוסר החברתיות והדתיות. הניסיון האמריקני לייצא את ערכי החירות והדמוקרטיה נתקל לפיכך מלכתחילה בחשדנות ואף מתואר על-ידי גורמים רבים כ"פלישה תרבותית", שנועדה להחליש את החברה האיסלאמית באמצעות ערעור אושיותיה התרבותיות-דתיות.

לחולל שינוי במזרח התיכון. הדוגמאות העיקריות היו גרמניה ויפן. שתי אלה הוצגו כמודלים למשטרים דיקטטוריים, שארה"ב הביאה לקריסתם והצליחה לכונן תחתיהם סדר דמוקרטי וחברות אזרחיות, תוך יצירת שינוי ערכי-תרבותי עמוק. אולם נראה כי הצגת תקדימים מעולם פוליטי, חברתי

ותרבותי שונה מזה שבמזרח התיכון מטעה במידה רבה. עיראק, בניגוד לגרמניה וליפן, אינה מדינת לאום מגובשת, בעלת חברה מודרנית, המסוגלת לקדם תהליכי שיקום וחשבון נפש מעמיק, כפי שהיה ביפן ובגרמניה. לפיכך משימתה של ארה"ב בעיראק מסובכת הרבה יותר. עוד בטרם תבקש להביא לשינוי בדפוסי הפוליטיקה והחברה בעיראק, עליה ליצור מדינת לאום וחברה אזרחית במדינה זו. כל זאת לא בתנאי ההלם והתבוסה המוחצת שליוו את טוקיו ואת ברלין לאחר 1945, אלא תחת

התנגדות גוברת לעצם נוכחותם במדינה והתעצמותם של המאבקים הפנימיים בין הגורמים האמורים להשתתף בהרכבת השלטון העתידי בעיראק.

בהקשר זה חשוב לזכור הבדל נוסף: בגרמניה (והרבה פחות מכך ביפן) פעלו עוד לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה קבוצות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות שדבקו בעקרונות הדמוקרטיים וניסו לקדם – אם כיללא הצלחה יתרה. לאחר 1945 חתרו אליטות אלה להנהיג את שתי המדינות והצליחו, למעשה, להטמיע את המסורת הדמוקרטית בכלל הרבדים של החברה ושל הזירה הפוליטית. מנגד, בעיראק אין כמעט בנמצא קבוצות דומות, קל וחומר ניסיון דמוקרטי קודם, ולו קצר וצנוע. זאת ועוד, נקודת המוצא העיראקית (והמזרח תיכונית בכלל) כוללת, בין היתר, עוינות בסיסית כלפי רעיונות המדיפים ריח מערבי בכלל ואמריקני בפרט – תופעה שגילוייה בגרמניה וביפן היו מוגבלים יותר.

עיראק - בבואה להתנגשות תרבותית

בעקבות ניתוחו הידוע של חוקר מדע המדינה סמואל הנטינגטון ("התנגשות הציוויליזציות"), נראה כי

הניסיון האמריקני "לצרוב" את הדמוקרטיה בתודעת הערבים - בעיניו של הקריקטוריסט ג'יאל ארפאעי ("אדוסתור" הירדני, 21 ביולי 2003)

"ארה"ב מפעילה לחץ חברתי ופוליטי על עיראק ועל כמה מדינות אחרות כדי להפוך את החברות שלהן מחברות דתיות לחברות משוחררות על-פי המודל של החירות המערבית ולא החירות האיסלאמית. לפיכך אני נמנע מלהיכנע ללחצים אלה, על מנת שהחברה המוסלמית העיראקית לא תיהפך לחברה אמריקנית ומערבית רופפת והוללת. החופש, אין משמעותו שחיתות, הימורים ושכרות. כל הדברים הללו אינם חופש. לחופש גבולות שאי-אפשר לעבור."

(מוקתדא צדר, מראשי העדה השיעית בעיראק - "אל-ח'יאת", 11 בספטמבר 2003)

תיאור זה מעלה שאלות לגבי הפירוש הראוי להתפתחויות בעיראק. התהייה המרכזית היא: האם קריסת פסלו של סדאם חוסיין בבגדאד היתה "זעזוע טקטוני" בתודעתנו שלנו בלבד (המערבית), והרבה פחות במוחם של הערבים, שבעבר כבר ספגו זעזועים קשים מאלה (למשל, "נכבת 48" ו"נכסת 67") ולא ראו עד כה צורך לשינוי מהותי ומעמיק של דרכם ושל מחשבתם בעקבות כך? ואולי בכלל מוקדם עדיין לקבוע כיצד מפרש העולם הערבי את ההתפתחויות בעיראק, וייתכן כי הוא טרם הספיק לעכל את מלוא המשמעויות ארוכות הטווח הגלומות באירוע ההיסטורי הזה?

מה קובע במזרח התיכון - התודעה או ההויה?

גם בשאלה זו מורגש הצורך בהסברו של הנטינגטון כפירוש אפשרי של המציאות. הנטינגטון הודף במידה רבה את הטיעון המרקסיסטי, שלפיו התפתחויות היסטוריות - ובמיוחד עימותים - נובעות ביסודן ממניעים חומריים-פוליטיים-אסטרטגיים. תחת זאת הוא מציע להתבונן על הממד התרבותי במאבקים בין-לאומיים שונים. גישתו של הנטינגטון יכולה להשיב על השאלה הנוקבת, שניקרה במוחותיהם של האמריקנים לאחר אירועי ה-11 בספטמבר: "מדוע שונא אותנו העולם המוסלמי כל כך?" יש בגישה זו כדי להציב אתגר לאמונתם של רבים בארה"ב, ששינוי ההויה הכלכלית-חברתית במזרח התיכון, בליווי תמורות תרבותיות שתקדם וושינגטון, יוכל להביא להחנקת העוינות העמוקה כלפי אמריקה. למשל, היועצת לביטחון לאומי של הנשיא בוש, קונדוליסה רייס, ציינה לא אחת כי חוסר התקווה במזרח התיכון הוא המעודד אידיאולוגיות המשגרות צעירים להתפוצץ במקום לשאוף לחינוך, לפרנסה ולמשפחה. במילים אחרות, לפי גישתה, אם תהיה תקווה, דהיינו אם תשונה ההויה הכלכלית-חברתית במזרח התיכון, צעירים מוסלמים יפסיקו לפוצץ את עצמם.

אולם המזרח התיכון מציע שפע של הוכחות המלמדות כי האיבה לארה"ב אינה נובעת בהכרח מדיכוי כלכלי או פוליטי, אלא ממקור שונה לגמרי. במדינות ערביות, שלהן מושיטים האמריקנים סיוע משמעותי בתחומי הכלכלה, המדיניות ואף הצבא, גואה האיבה העממית לארה"ב (במיוחד במצרים ובירדן). מדינות ערביות אחרות, המצויות

במצב כלכלי טוב, יחסית, וזוכות להגנה אמריקנית היסטורית (בעיקר סעודיה ומדינות המפרץ הפרסי), מהוות "רחם" עיקרי למטיפים אנטי אמריקנים קיצוניים ולמפגעים נגד יעדים אמריקניים (בן-לאדן המיליונר, וכמוהו כל מתאבדי ה-11 בספטמבר, שמעולם לא סבלו ממצוקה כלכלית או מדיכוי אמריקני). לעומת זאת מדינות אחרות בעולם השלישי, שאינן מוסלמיות, ואשר בהן פגעי הגלובליזציה מוחשיים וכואבים הרבה יותר, לא ייצאו טרור ושנאה אנטי מערביים בהיקפים כה רחבים, כפי שקורה בעולם האיסלאם. (יש לשאול, למשל, מדוע אין תופעות של פיגועי התאבדות נגד יעדים מערביים מצד פועלי תשלובת "פיאט" בברזיל, עובדי מפעלי "נייקי" בהודו או פועלי מכרות היהלומים במדינות אפריקה. המענה לכך, כאמור, נעוץ בהקשר התרבותי-דתית).

המזרחן הוותיק ברנרד לואיס קורא בהקשר זה שלא להתמקד בניתוח ובפרשנות במישור החומרי-כלכלי, המעניק, לשיטתו, הסבר חלקי בלבד להבנת האיבה המוסלמית לארה"ב. תחת זאת הוא מציע להביט על התופעה בפריזמה היסטורית-תרבותית רחבה. לתפיסתו, מדובר בתוצר של משבר ציוויליזציוני עמוק, שאותו נושאים בני תרבות, שלדעתם אמורה הייתה לשלוט בעולם, אולם בפועל מצויה לאורך מאות שנים בפיגור גובר

אחרי המערב. על מצע זה של תסכול תרבותי נולדו, לטענתו, האיבה והטרור, הרחוקים מלהיות ערכים בזויים ומגונים בעיני חלק ניכר מבני המרחב. במילים אחרות, עוצמת התודעה במזרח התיכון חזקה פי כמה מונים מן ההויה, ולמעשה מכופפת אותה במקום להיות מעוצבת על פיה. דבר זה מחייב כבר עתה לתהות - האם ניתן באמת לשנות את תפיסותיהם של בני המזרח התיכון באמצעות השקעות ענק ובאמצעות ניסיון לכונן מערכות כלכליות מודרניות (גישה שבה צידדו ממשלים אמריקניים שונים).

בשאלת התודעה וההויה ראוי לבחון טיעון מעניין שמעלה העיתונאי האמריקני המפורסם תומס פרידמן, אשר נועד לערער על הקביעה שלפיה

הניסיון האמריקני בעיראק נתקל בעוינות ובעיקשות תרבותיות כה עמוקות, עד שנראה כי הן מעידות בהכרח על כישלון ידוע מראש. עם זאת חשוב להדגיש כי פרידמן, הגורס נכונה כי תרבויות שונות כבר הצליחו להשתנות במהלך ההיסטוריה, מציג את הדוגמאות הלא נכונות לאישוש טיעונו. כך, לצורך הוכחה כי העולם הערבי משתנה בהדרגה

"יש רגע בחיי אומות, שבו העולם החיצוני נדחק פנימה. יש שעה שבה הוא מופיע על כל איומיו ופיתויו. ואז, אחת משתיים: או שאנשים נענים לו בצורה הגיונית ומלוכדת ובכשרון רב, או שהם מאבדים את עשתונותיהם. וכשזה האחרון קורה, הם זקוקים לכל תחבולה פסיכולוגית אפשרית: הם מדגישים את הייחודיות שלהם ואת הישגי אבותיהם הקדומים ועושים זאת יותר ויותר, ככל שגוברת כניעתם לאחרים, החזקים מהם והזוהרים מהם. חיזוק הזהות העצמית והשוביניזם באים לסירוגין לצד ספקנות עצמית וחקיינות. כך נוצר מעגל קסמים."

(פואד עג'מי, מלכוד, עמ' 277)

כיצד מנתחים הערבים את הניסיון האמריקני במזרח התיכון?

הבנה מעמיקה של המהלכים האמריקניים באיזור מחייבת, באופן טבעי, ניתוח של תגובת העולם הערבי כלפי הניסיון לשנות את הווייתו. עולם הקריקטורות בעיתונות הערבית יכול לשמש בבואה מעניינת לצורך כך. מאז תום המערכה בעיראק משקפות התמונות המצוירות עולם שבו שולטים בערבוביה בלבול, ייאוש, זעם וגאווה. תמונות אלה מעידות הן על תחושה של אפסיות קולקטיבית ועל הבנה של הנחיתות מול המערב ושל הצורך בשינוי רעיוני יסודי והן על תיעוב הניסיון האמריקני לשינוי ערכי של הערבים ועל שמחה לאידה של ארה"ב נוכח שקיעתה ("הידועה מראש")

בביצה העיראקית. מוטיבים אלה שולטים באיורים של כלל הקריקטוריסטים החשובים בעולם הערבי.

ראוי להדגיש: ביטויי ההלקאה העצמית בעולם הערבי הינם חסרי תקדים

בנועזותם ובכנותם. הם כוללים "הצלפות" מצד עיתונאים, אינטלקטואלים ואף פוליטיקאים בשליטים הערבים כמו גם בציבור במדינות ערב. במוקד הביקורת עומדת תחושה קשה של אפסיות ושל חוסר רלוונטיות. כך, למשל, מתוארים השליטים הערבים באופן מגוחך כמלאי רהב מילולי, אך נטולי יכולת עשייה: הם מרעימים את קולם במגאפון, אך נאלמים דום נוכח הפגיעות בעולם הערבי (התקפות ישראל נגד סוריה והפלסטינים, בניית גדר ההפרדה או ההתערבות הטורקית בעיראק); אינם מעורבים בהכרעות הגורליות בעולם הערבי, הנקבעות הלכה למעשה בידי כוחות חיצוניים; הם כנועים לתכתיבי ארה"ב, תוך נכונות להודות בנחיתות תרבותית ובפגמים הנטועים באיסלאם (בעיקר טרור וקיצוניות); ועם זאת מבית הם מגלים דווקא עוצמה מפתיעה בדיכוי פוליטי, רעיוני וחברתי.

הביקורת, כאמור, אינה פוסחת על הציבור הערבי. חוסר המעש שלו, כך נטען, אינו רק תוצר של הגבלות מצד השלטון, אלא גם של אדישות ושל

נהנתנות. בקריקטורות הערביות חוזר ללא הרף איור המתאר ערבי השקוע בכורסתו ומרותק למסך הטלוויזיה, בעודו שותה קפה או מעשן סיגריה. לרוב הוא מביע תרעומת וייאוש נוכח הנעשה בעיראק או בזירה הפלסטינית, אולם לא פעם ממוקדים כל מעייניו בתוכניות שעשועים ובידור. תיאורים אלה מלווים בקינה נדושה ורבת שנים על אובדן הסולידריות

"לחיוב" (קרי, לכיוון של אימוץ תפיסות חיים מערביות), מתאר פרידמן את ההתלהבות האדירה שגילה באחרונה כלל העולם הערבי כלפי תוכנית הטלוויזיה Superstar (גרסת "כוכב נולד" של רשת LBC), ששודרה באוגוסט האחרון. לצד זאת הוא מדגיש את האימוץ הגובר של טכנולוגיות מודרניות במדינות ערב. אולם ניכר שפרידמן התעלם מהעובדה שעליה הצביע המזרחן האמריקני-לבנוני (שיעי), פואד עג'מי, כבר לפני 20 שנה: אין כל סתירה במזרח התיכון בין אימוץ טכנולוגיות מודרניות ואף סממני תרבות מערבית לבין המשך הדבקות ברעיונות מסורתיים או קיצוניים, ובמילים אחרות: שימוש באמצעים מודרניים אינו מחייב בהכרח את

המשתמש להטמיע בקרבו את מכלול הרעיונות המערביים שליוו את ההגעה למודרניות. המזרח התיכון, לטענת עג'מי, הצטיין למעשה בניסיון לאמץ את הממד הטכנולוגי של המודרניות בלי לקבל את המטען הרעיוני-ערכי שליווה

את ההתפתחות הזאת במערב. זאת מתוך אמונה כי ניתן לדלג על שלבי התפתחות פוליטיים, חברתיים, כלכליים ותרבותיים שחוה המערב במשך מאות שנים בדרכו למודרניות ולהשיגם בקיצור דרך.

זאת ועוד, ההיסטוריה המזרח תיכונית מוכיחה כי אימוץ הטכנולוגיות המודרניות סייע פעמים רבות דווקא לחיזוק

כוחם של גורמים קיצוניים באיזור. כך, למשל, חומייני, שקידם את המהפכה האיסלאמית על גבי קלטות שהופצו במיליוני עותקים ברחבי איראן לפני 1979; ארגוני הטרור המוסלמיים, הנעזרים בטכנולוגיה המודרנית כדי לייעל את מאבקם נגד המערב; ובמקרים שונים - חלק מצבאות ערב, שאימצו כלי נשק ותורות לחימה מערביות, בלי שהדבר חייב בפועל הטמעה של המכלול הרעיוני שליווה את קידום הטכנולוגיה במערב. אשר לתוכנית Superstar - נראה כי לא יהיה זה נכון לפרשה כעדות מובהקת לנטיית העולם הערבי לשקוע

ב"מעמי החיים המערביים הנינוחים" ולנטוש את הדבקות במאבקים וברעיונות קיצוניים. יש להדגיש בהקשר הזה כי עיתוני העולם הערבי יצאו ברובם בחריפות נגד מה שתואר כ"השתטות הציבור הערבי" והתמקדותו המיותרת בשעשועונים ובאשליות על חשבון עיסוק בבעיות ממשיות, דוגמת מצב הערבים בעיראק או בזירה הפלסטינית.

"לבשנו את קליפת הציוויליזציה, אבל הרוח שייכת לתקופת הבערות".

(המשורר הסורי הגולה נזאר קבאני בשיר שחיבר בקיץ '67)

"קינה על הנורמליות?" הקריקטוריסטית הפלסטינית אמיה ג'חא מתלוננת על ניצול האנרגיה הערבית לטובת תחרות "כוכב נולד" שסחפה את הערבים במקום למאבק למען "עיראק, פלסטין, הג'יהאד והעולם הערבי"

(אל-חיאט אל-ג'דידה, 18 באוגוסט 2003)

הבין-ערבית ועל התמקדותם של פרטים ושל קבוצות בעולם הערבי בענייניהם במקום בגורלם של שאר "האחים הערבים".

אולם הבנת המצוקה הקשה שבה נתון העולם הערבי אינה מובילה בהכרח לקבלה אוהדת של הניסיון האמריקני באיזור. נהפוך הוא: ניסיון זה רק מחדד את תחושת האפסיות והנחיתות ומוליד איבה – רבה מבעבר – כלפי האמריקנים.

לשיטת העולם הערבי (הרוויה לא פעם סתירות פנימיות), מניעיה של ארה"ב ודפוסיה פעילותה נעדרים כוונות טובות. לפי קו מחשבה זה, האמריקנים הגיעו לאיזור מתוך כוונה בסיסית להשתלט על הנפט שבו ולא מתוך רצון לקדם את הערבים ("הדמוקרטיה כעטיפה זולה לקידום מכירות"). בד בבד טוענים בעולם הערבי כי ארה"ב מונעת על-ידי הרצון לחולל שינוי יסודי בתודעת הערבים: להביאם להודאה בנחיתותם התרבותית ולעקור ממוחם את המרכיב האיסלאמי. מעבר לכל אלה – כך נטען – לא הביאו מהלכיה של ארה"ב חירות, דמוקרטיה וסדר לעיראק, אלא דווקא מלחמות פנימיות, ערעור הביטחון ומשטר בובות רעוע. את שלל הטיעונים חותם הניבוי הדטרמיניסטי – היחיד אולי המעניק סיפוק כלשהו לעולם הערבי – שלפיו תהפוך עיראק במהרה ל"ווייטנאם שנייה" עבור ארה"ב, וכי יציאתה המשפילה ממנה היא ודאית.

נראה איפוא כי העולם הערבי מצוי כיום בעיצומה של חוויה פסיכולוגית תודעתית קשה ומורכבת. הוא מכיר

בבעיותיו הבסיסיות ובצורך לחולל שינוי יסודי, אולם בה בעת חש תיעוב כלפי הגורם המתיימר להביא את השינוי המיוחל. זהו אותו גורם שתואר במשך עשרות שנים כאויבו העיקרי של עולם האיסלאם, ואשר מגלם בעיניהם של נאמני האיסלאם יצר שתלטנות פוליטי-כלכלי ושחיתות מוסרית בעת ובעונה אחת. עצם נוכחותו של גורם זה באיזור, קל וחומר הכרזתו על רצונו בשינוי תודעת הערבים, מהווה עלבון צורב לעולם הערבי והאיסלאמי ועדות מוחצת לנחיתותו. קולות בודדים בעולם הערבי טוענים באומץ כי העולם הערבי אינו מסוגל לקדם שינוי מקרבו, ולפיכך עליו לקבל בברכה את הניסיון האמריקני באיזור. זאת ועוד, הם גם מצביעים על הדיכוי הפוליטי ועל הפיגור המחשבתי כעל הסיבה

המרכזית לחולשת העולם הערבי וקוראים לטפל קודם כול בהם, ורק אחר כך להיחלץ ליעד – הקל לכאורה – של מאבק באיום החיצוני (המסיט, לשיטתם, את המיקוד מהבעיות האמיתיות של הערבים). בהקשר זה בולטים כמה אנשי רוח מצרים מקרב הזרם הליברלי, ובראשם הסוציולוג סעד א-דין אבראהים.

אולם נראה כי רובו של העולם הערבי מפנה עורף לגישה הזאת. הוא מעדיף (שוב) להתכנס בתחושת הקורבן הנצחי, להדוף טיעונים נגדו ולהפנות את מרבית חיצי האשמה כלפי גורמים חיצוניים במקום לבצע ניתוח מעמיק של בעיותיו (תסמין שאותו איבחנו פואד עג'מי בספרו "מלכוד" כבר בראשית שנות ה-80). כך, למשל, תחושת העלבון נוכח ההתקפה האמריקנית על האיסלאם – שמעודדת יסודות של אלימות ושל קיצוניות – גוברת כיום על הרצון לנבור ולאתר את גורמי החולשה ולעוקרם משורש. חשבון הנפש של הערבים נוכח פיגורם הוא איפוא נוקב כיום יותר מאשר אי פעם בעבר, אולם מסקנותיו הנוכחיות אינן מוצאות – לפחות לעת עתה – נקודות חבירה למהלכי ארה"ב במזרח התיכון.

האומנם שיפוט תרבותי-ערכי?

אחת הסוגיות המעניינות, העולה במהלך השיח לגבי עתיד המהלך האמריקני, הינה כיצד לפרש התבטאויות של בכירי ממשל בושינגטון, ובעיקר – האם הן משקפות

תפיסה אותנטית של הבנת מציאות ושל חזון אידיאולוגי מוצק, או אולי מהוות, בין היתר, כסות לאינטרסים פוליטיים. בהקשר זה ראוי לשאול שאלות אחדות: מדוע התעקשו דונלד רמספלד, שר ההגנה האמריקני, וקולין פאוול, מזכיר המדינה, לטעון כי ההפגנות האנטי אמריקניות הנערכות בערי עיראק הן ביטוי לפרץ של חירות פוליטית וניצני דמוקרטיה? מדוע טקסי העאשורא רוויי הדם (ולא מעט סיסמאות אנטי אמריקניות), אשר נערכו בפומבי בעיראק במאי השנה, לאחר שנים רבות שבהן אסר סדאם חוסיין על קיומם, הוצגו כביטוי לחופש דת הבוקע לאחר שנים של דיכוי? ומדוע קראו ראשי הממשל לעיתונות האמריקנית להפסיק להציג באופן "חד-צדדי" את המציאות בעיראק ולהציג גם (ושמא בעיקר?) את

"המוסלמים אינם מתנגדים לרוח השינוי הטובה; האיסלאם נושא [בתוכו] את רוח השינוי... מה שצריך להשתנות הוא הנרטיב הדתי ולא הדת, כלומר הדרך ולא התוכן... כל עוד קריאות [השינוי] מגיעות מחוץ למדינות המוסלמיות, יש מאחוריהן משהו נסתר, מטרותיהן המוצהרות אינן אמיתיות... הדמוקרטיה במובנה המערבי אינה יכולה להצליח במדינה איסלאמית... המערב מציע את הדמוקרטיה כפתרון ללחץ על המדינות המוסלמיות ולא מתוך אהבה אלינו. אנו דוחים את הדמוקרטיה המיובאת... הם רוצים שניישם דמוקרטיה במובנה המיוחד, של התפרקות, של שחיתות מוסרית ושל התנוונות... הם לא רוצים שתהיה לנו דמוקרטיה בפוליטיקה, ולא רוצים כלל שהמדינות שלנו יתפתחו, שכן [הדמוקרטיה והתפתחות מדינות האיסלאם] פוגעות באינטרס שלהם".

(מוחמד א-סיד, עוזר שר ההקדשים הסורי לענייני דת, א-שרק אל-אוסט, 17 באוקטובר 2003)

סיכום

הניתוחים שתוארו לעיל מובילים – להערכת כותבי מאמר זה – לכמה מסקנות:

כל חוקר של תרבות זרה חייב לצאת מנקודת הנחה שלפיה התבוננותו על התרבות שמנגד רוויה בעיוותים, בחסמים תודעתיים ובאי-הבנות פסיכולוגיות, המקשים עליו לפצח באופן מלא את רציונל הצד האחר (משימה הדורשת,

למעשה, מהחוקר שיציב את עצמו במקום האחר באופן שאינו ניתן, למעשה, למימוש מלא). תפקידו של החוקר הוא איפוא לצמצם עד כמה שניתן את פערי התפיסות ולחתור להבנה עמוקה של דרך החשיבה וההתנהלות של התרבות האחרת. משימה זו מחייבת רכישת כלים מסורתיים מגוונים – החל משפה, עבור דרך ידע היסטורי וכלה בהבנה תרבותית. ניתוח מודלים מתחום מדע המדינה יכול לסייע מאוד בהבנת מציאות ספציפית, אך גם להטעות, אם המודלים האלה

מאומצים כנוסחה התקפה לכל מצב.

בהקשר זה כבר גרס החוקר מרטין פיטרסן במאמרו "האתגר הניצב בפני החוקר המדיני", כי החוקר מחויב לא רק להבנה של נאומים פוליטיים ושל הודעות פומביות, אלא גם להיכרות מעמיקה עם הפילוסופיה, הספרות, השירה, התרבות העממית ועולם האמונות של מושא המחקר. חיים גורי האיר במידה מסוימת סוגיה זו באמצעות תיאור פגישתו ב-1977 עם פוזי אמין, מגדולי אנשי הרוח של מצרים. זה האחרון טען בפניו, כי "אילו קרא המודיעין הישראלי את השירה המצרית לאחר תבוסת 1967, היה יודע שאוקטובר '73 הוא בלתי נמנע".

באשר לסיכויי הצלחתו של המהלך האמריקני באיזור – יש לתת את הדעת לסוגיות הבאות:

■ הנוכחות המסיבית של ארה"ב במזרח התיכון אינה נתפסת בעיני רוב בני האיזור כפתח לאופטימיות או כראשית מימושו של חזון החירות (אורז ופרחים כנראה

מעולם לא הושלכו על הכוחות האמריקניים בעיראק), אלא כעדות נוספת לנחשלות האיסלאם מול המערב. אין פלא איפוא כי סקרים שונים, הנערכים בעולם הערבי, מצביעים דווקא על הגברת האיבה כלפי ארה"ב בעקבות המערכה בעיראק. מגמה זו צפויה, כנראה, לחדד את התהייה האמריקנית "מדוע שונאים אותנו כל כך", אשר

ההישגים האמריקניים מאז הפלת משטרו של סדאם? נוכח פני המציאות אין מנוס מלקבוע כי מרבית ההתבטאויות אינן משקפות בהכרח רק תפיסות של המציאות וחזון מוצק (שאכן קיימים), אלא גם ניסיון של אנשי ממשל לצייר תדמית של מציאות בהתאם לאינטרסים פוליטיים מובהקים ומתוך צורך להצדקת מהלכים שהם יזמו.

בהקשר זה ראוי להדגיש את הטיעונים שהעלו

חוסר התאמה בין מושג הדמוקרטיה האמריקני לבין עולם הערכים של העולם הערבי
("אל-ג'זירה", 6 ביוני 2003)

האמריקנים לביסוס ההערכה לגבי הצלחה עתידית במזרח התיכון. מילים רבות שוגרו מפי ראשי הממשל האמריקני ותומכיו בגנות "אלה הגורסים כי הערבים פגומים גנטית ואינם ראויים לדמוקרטיה ולחירות". הגדילה לעשות קונדוליסה רייס, היועצת לביטחון לאומי של הנשיא בוש, אשר טענה בפני קהל אפרו-אמריקני באוגוסט האחרון, כי כפי שאסור היה לקבל את הטענה שהשחורים בארה"ב אינם מוכנים לחירות, כך אסור לקבל את הטענה שאזרחי המזרח התיכון אינם שותפים לשאיפה האנושית לחירות.

על פניו מדובר בטיעון חיובי ונכון מבחינה ערכית. אולם האם כל אדם, שגורס כי הטיעון של ראשי הממשל האמריקני מוטעה, הוא גזען, כפי שהוא מתועל לחשוב על-פי תפיסה זו? האם יש לקבל את הדברים כפי שהם? או שמא גם טיעון "אידיאולוגי" זה מכסה בעצם (ובדרך מתוחכמת) על אינטרסים פוליטיים מובהקים?

בדיקה מעמיקה תוכיח כי הטיעון האמריקני נושא בקרבו מלכוד רעיוני: אם "התפיסה המתנשאת" גורסת כי חירות אינה יכולה לצמוח על אדמת המזרח התיכון, מדוע היתה צריכה ארה"ב להגיע עד לאיזור הזה, למחוץ משטר דיקטטורי מקומי ולנסות להטמיע בכוח את ערכי הדמוקרטיה בקרב תושביו? האם אמונה ביכולתם של המוסלמים להצמיח דמוקרטיה לא הייתה צריכה להוליד ציפייה להתפתחות אבולוציונית של סדר זה באיזור? או שמא טיעון זה מכסה על הבנה אמריקנית

שלפיה אין סיכוי לפיתוח פנימי ואותנטי של דמוקרטיה באיזור, וכי וושינגטון מחויבת לפיכך להשתלט בכוח על חלק מהמרחב ולסלול עבור תושביו את הדרך לסדר דמוקרטי? ובמילים אחרות: האם טיעון "ההתנשאות" אינו אלא כלי פוליטי נוסף להשתקה מוסרית של קולות המתנגדים למהלך בעיראק?

"אנו דוחים את תפיסת העולם המתנשאת, שלפיה חירות אינה יכולה לצמוח על אדמת המזרח התיכון, או שמוסלמים אינם שותפים לכמיהה לחירות".

(היועצת לביטחון לאומי בארה"ב, קונדוליסה רייס)

ליוותה את אירועי ה-11 בספטמבר, וזאת על אף שארה"ב נחלצה, למעשה, להושיע את בני האיזור מן המצוקות שבהן הם נתונים ולהביא להם את בשורת הדמוקרטיה והחירות. (העיתונאי האמריקני פריד זכריא העלה בטורו הקבוע ב"ניוזוויק" חשש כי איבה זו תגרום לאמריקנים עצמם לתהות

"מה מעשינו במקומות שבהם אנו לא רצויים").

עד כמה שיראה הדבר טריוויאלי, חשוב לזכור פעם נוספת, כי מצבה של עיראק שונה לחלוטין מזה של גרמניה ושל יפן לאחר 1945. לכן הספקות המועלים לגבי היכולת לכונן בה דמוקרטיה וחברה אזרחית בטווח הנראה לעין אינם נובעים מ"התנשאות", אלא מהבנה עמוקה של החברה ושל התרבות במדינה זו, כמו גם בשאר מדינות המזרח התיכון. בהקשר זה צפות ועולות מחדש שאלות

ותיקות המתמקדות בעיראק, אך תקפות, למעשה, לכלל מדינות ערב: האומנם ניתן להקפיץ חברה מסורתית ומפולגת לפעול כמדינת לאום מודרנית, המונעת מכוח עקרונות הליברליזם והקפיטליזם, וזאת מבלי לחוות את

תהליכי היסוד שעבר המערב במשך מאות שנים? כיצד ניתן להוציא אל הפועל את חזון הממשל האמריקני לקידום פוליטי, חברתי, כלכלי ותרבותי של המזרח התיכון (MEPI - Middle East Partnership Initiative) בחברה שבה היקף האנלפביתים מגיע ל-35% כדי לעמוד על חומרת המצב בעולם הערבי כיום כדאי להציץ בדו"ח UNDP (סוכנות האו"ם לפיתוח) מיוני 2002, אשר נכתב בידי חוקרים ערבים ומציג תמונת מצב חברתית

כלכלית-פוליטית עגומה ביותר. כמה זמן יארך הניסיון לפתח מודעות ציבורית-קולקטיבית לאומית בחברה שבה הפרט נאמן בעיקר למקורות זיהוי תת או על-לאומיים ואינו מייחס חשיבות רבה ל"רשות הכלל"? האם הניסיון ליצור בכוח "מרחב ציבורי" מודרני אינו עלול

לדרבן כניסה של הזרמים האיסלאמיים לתוך הוואקום שנוצר, בהעדר יכולת להציב מולם אלטרנטיבות - פוליטיות וחברתיות - לא דתיות נוכח החלשתה המסורתית של החברה במזרח התיכון על-ידי השליטים המקומיים? בהקשר זה יכולות הבחירות באלג'יריה

בראשית שנות ה-90 של המאה הקודמת - שבהן כמעט הצליח הזרם האיסלאמי להשתלט על השלטון באמצעים דמוקרטיים - לשמש מעין אות אזהרה למי שינסה לחזור על דפוס פעולה דומה. (לכך ניתן להוסיף גם את מערכות הבחירות בכוויית ב-2003 או בירדן במהלך שנות ה-90, אשר לוו בהשתלטות הזרם האיסלאמי על הפרלמנטים בשתי המדינות האלה).

■ האמריקנים זיהו וסימנו נכון את המקור לבעיות במזרח התיכון. צדק תומס פרידמן כאשר השתמש במשל שלפיו "מעולם לא נוקתה מכונית שכורה על-ידי המשתמשים בה" כדי להמחיש את הניכור הקיים

בין הציבור במזרח התיכון למשטרים המקומיים ואת הצורך בכינון מדינות לאום באיזור. (בהקשר זה כדאי לתהות מהי משמעות הביזה של מוסדות המדינה, ובכללם המוזיאון הלאומי, בידי העיראקים עצמם לאחר כיבוש בגדאד בידי האמריקנים).

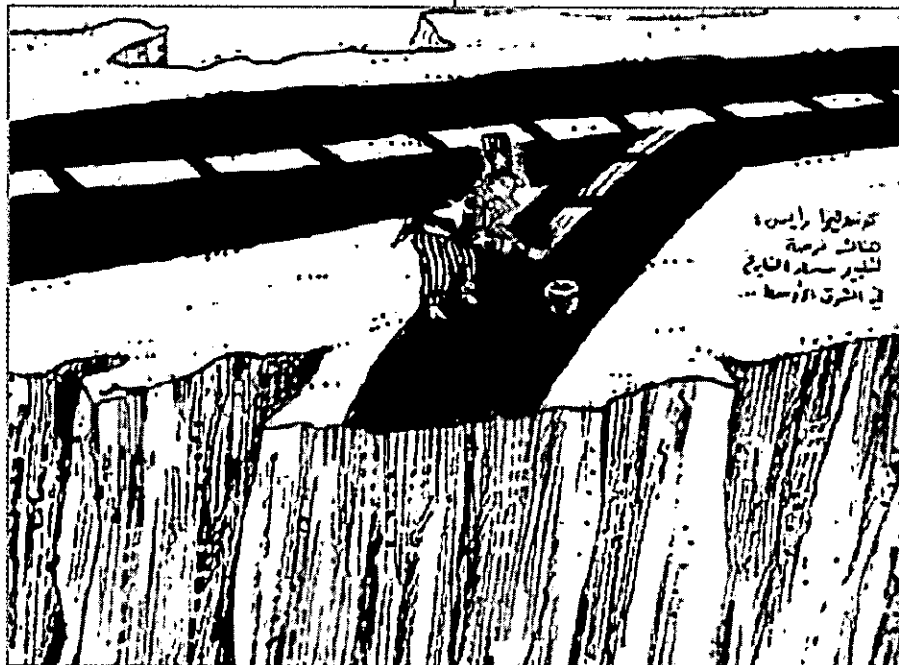
כמוהו צדק גם פול וולפוביץ, תת-שר ההגנה האמריקני, שטען במאי 2002 כי כדי לקדם ניצחון, חובה על ארה"ב להבין את הפנים הרבות של העולם המוסלמי. אין ספק שהאמריקנים נחויים ליישם את יעדם ומוכנים להשקיע למענו משאבים רבים לאורך זמן רב. אולם יעד זה יקר למדי, ובעיקר תובעני וכפוי טובה. הוא דורש יכולת לספוג קורבנות רבים במשך שנים ארוכות, לפעול ללא יכולת להציג הישגים מהירים ולהתגבר על תסכול מצטבר (שכבר בא לידי ביטוי בביקורת בתוך הזירה הפנים-אמריקנית - באמצעות

העלאת תהיות לגבי הצלחתה של ארה"ב לייבש את "ביצות הטרור" ולגבש בכלל מדדים להצלחה במשימות אלה).

■ הולכת ומתחדדת ההכרה, שלפיה ארה"ב והמערב כולו מודאגים מבעיות היסוד במזרח התיכון ומוכנים לטפל

"הטענה כי לחברות במשבר אין ברירה אלא לשעוט קדימה היא קביעה שרירותית. בימינו מקובלת תפיסה זו על בעלי השקפת עולם ליברלית, המדברים על שלבים של צמיחה והתפתחות, והיא רווחת גם במערך הדימויים המרקסיסטיים, שעניינו שינויים מהפכניים. אבל הפיתוי לסגת אל תוך המסורת ברגע של מצוקה היסטורית הוא בעל עוצמה רבה יותר מאשר הנטייה לקפוץ אל טריטוריה בלתי מוכרת."

(פואד עג'מי, מלכוד, עמ' 71)

העולם הערבי מלגלג על הצהרתה של קונדוליסה רייס, שלפיה המזרח התיכון עולה על מסלול התפתחות חדש

(*"אל-חיליג"*, 28 בספטמבר 2003)

המרחב. התבוננות חוצת-דיסיפלינות זו יכולה למנוע היסחפות מיידית לשיאי אופטימיות או לתהומות של ייאוש בכל הקשור לתרחישי העתיד בעיראק בפרט ובמזרח התיכון בכלל. זאת ועוד, נראה כי שילוב נכון בין שני הכוחות – של הנחישות האמריקנית ושל המציאות במזרח התיכון – יוביל ליצירת פסיפס שלם, שבו יינתן ייצוג מדויק למגוון הצבעים הקיימים במפה המזרח תיכונית והעולמית.

הערות

1. תודתנו נתונה לפרופסור אשר ססר, ראש מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב, על הערותיו הנבונות והמועילות.

מקורות

- Fouad Ajami, "Iraq and the Arab's Future", *Foreign Affairs*, Vol. 82, No. 1, January-February 2003, pp. 2-18
- Adeed Dawisha and Karen Dawisha. "How to Build a Democratic Iraq", *Foreign Policy*, vol. 82, No. 3, May-June 2003, pp. 36-50.
- Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, London Touchstone Books, 1996
- Martin Kramer, *Ivory Towers on Sands - The Failure of Middle Eastern Studies in America*, Washington, The Washington Institute for Near East Policy, 2001
- Bernard Lewis, *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, New York, Oxford University Press, 2002
- Martin Petersen, "The Challenge for the Political Analyst", *Studies in Intelligence*, Vol. 47, No. 1, 2003
- Barry Rubin, "The Real Roots of Arab Anti-Americanism", *Foreign Affairs*, Vol. 81, No. 6, November-December 2002, pp. 73-85
- Asher Susser, "The Decline of The Arabs", *Middle East Quarterly*, Vol. X, No.4, Fall 2003, pp. 3-15
- "המאבק התרבותי וההסברתי שעומו מתמודדים הערבים" – דיון במסגרת התוכנית "דיאלוג פתוח" בטלוויזיית אל-ג'זירה, 28 באוגוסט 2003
- "עמיד הזרות הערבית והאישיות הערבית בצל הלחצים האמריקנים" – דיון במסגרת התוכנית "ללא גבולות" בטלוויזיית אל-ג'זירה, 12 באוקטובר 2003
- "שלום באמצעות דיאלוג או שלום באמצעות עימות" – דיון במסגרת התוכנית "דיאלוג פתוח" בטלוויזיית אל-ג'זירה, 4 באוקטובר 2003
- ברנרד לואיס, "מרי האיסלאם: מתי החל הסכסוך עם המערב, וכיצד יוכל להסתיים?" בתוך: אסתר ובמן (עורכת), **בעקבות ה-11 בספטמבר: איסלאם ומערב – בין עימות להשלמה**, תל-אביב, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2002, עמ' 11-29. (המאמר הופיע במקור בכתב העת האמריקני "ניו-יורקר" ב-19 בנובמבר 2001).
- פואד עג'מי, **ארמון החלומות של הערבים – אודיסיאה של דור**, תל-אביב, ספריית אופקים והוצאת עם עובד, תש"ס (2000)
- פואד עג'מי, **מלכוד – ערביות וערבים מאז 1967**, תל-אביב, ספרי חמד/דיעות אחרונות, 2001
- מרטין קרמר, "הכחשות ותחזיות", בתוך: אסתר ובמן (עורכת), **בעקבות ה-11 בספטמבר: איסלאם ומערב – בין עימות להשלמה**, תל-אביב, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2002, עמ' 115-121

בהן באופן נמרץ הרבה יותר ממה שמוכנים בני האיזור עצמו לעשות בנושאים אלה. העדר דמוקרטיה, קיצוניות וטרור, חולשת החברה האזרחית, הזיקה הרופפת ל"מדינת הלאום", העוני והבערות, מעמדה הנחות של האישה – כל אלה מסתמנים כבעיות המטרידות הרבה יותר את המערב (ולמעשה מאיימות על "שלוות חייו"), מאשר את רוב בני המזרח התיכון. לא זו בלבד שרוב הציבור במזרח התיכון אינו מתייחס לבעיות האלה באותה מידה של חומרה כמו המערב, אלא לעיתים, כך נראה, הוא אף כלל אינו תופס אותן כבעיות. (למשל, האיבה כלפי ארה"ב או הטרור המכוון נגד יעדים זרים). נוסף על כך נראה כי שיקום עיראק וביסוס מדינת הלאום בה מסתמנים יותר ויותר כסוגיות שבהן דבקים בעיקר גורמים מערביים, בעוד מרבית העיראקים מתבוננים מן הצד על המאמצים להשיג את היעדים האלה ותכופות אף מלווים אותם בביקורת ובטרוניות הולכות וגוברות. ניצנים מעודדים, יחסית, להתמודדות עם הבעיה המתוארת לעיל מסתמנים באחרונה בסעודיה, הנאבקת בנמרצות בתאי הטרור שבשטחה ואף מנסה לקדם רפורמות בתחומי החינוך, התקשורת והדת, אם כי נראה שמהלכים אלה נובעים יותר מהבנת המשטר שתופעת הקיצוניות האיסלאמית מעמידה אתגר ליציבותו מבית ופחות מתוך שכנוע פנימי בצורך לחולל שינוי עמוק ברוח ערכי המערב.

■ לאור כל זאת ברור כי הסיכוי לשינוי עמוק במזרח התיכון דורש לא רק נחישות, השקעה כספית אדירה ומחויבות ארוכת טווח, אלא גם טיפול נכון במוקדי עיצוב התודעה באיזור. שינוי שורשי ולאורך זמן במערכות החינוך, התקשורת והדת באיזור יכול להוליך – בפרספקטיבה של עשרות שנים – דורות חדשים המחונכים על ערכים, על תפיסות ועל יעדים שונים (תובנה שכנראה הולכת ומתחזקת בתפיסה האמריקנית). קולות אחרים – שיבקעו מן המדרסות, מהמסגדים, מהאוניברסיטאות ומהעיתונות הכתובה והאלקטרונית – יוכלו ליצור את הנכונות, שאותה תיאר תומס פרידמן, להעלות קורבן של ממש לצורך השגת חירות וקדמה ולפעול בנחישות ומתוך שכנוע ערכי-פנימי עמוק נגד גורמים קיצוניים.

המסקנה הנדרשת היא כי יש להתחיל לעסוק כבר עתה בתרחישים של יציאה אמריקנית מעיראק בטווח הבינוני או הרחוק, בלי שווינגטון מימשה את היעדים ארוכי הטווח שקבעה לעצמה לגבי עתידו של המזרח התיכון. בהקשר זה חשוב לנתח מה יהיו ההשפעות של התרחיש האמור על מצבה האסטרטגי של ישראל, על תדמית ההרתעה שלה ועל האיומים שבפניהם תתייצב בעתיד.

בשורה התחתונה: ההערכה הישראלית, החותרת לתיאור מדויק ומלא של המציאות, נדרשת להכיל באופן יסודי את מגמות העומק באיזור. יעד זה כולל הבנה מקיפה של החזון ושל הנחישות חסרי התקדים המניעים את מהלכיה של וושינגטון במזרח התיכון, אולם לא פחות חשוב – גם הכרה מדויקת של התפיסות ושל הכמיהות האוטנטיות של בני